

DE VIES ANTIGUES A CAMINS RALS

1.- INTRODUCCIÓ

Ramon Cardona i Colell
Centre d'Estudis Lacetans

L'actual xarxa viària del Solsonès, a l'igual que la d'altres comarques, és molt recent. Els testimonis orals que ens parlen dels antics camins, de les carrerades i fires de bestiar, la cartografia, la toponímia, així com notícies històriques diverses ens poden donar informació encara dels camins de tota la vida, l'origen dels quals recula fins al món medieval i en alguns casos fins a la prehistòria. En una comarca on les comunicacions sempre han estat difícils i on ha estat sempre de l'interès comú conservar els camins per les mateixes condicions del terreny, el seu traçat ha patit poques variacions d'importància al llarg de la història. Considerant a més l'estudi de certs paràmetres en el territori com són nuclis de població, matèries primeres, límits (parroquials, municipals o comarcals), vies de transhumància o la distribució de jaciments arqueològics, podem arribar a reconstruir una hipotètica xarxa viària, així com establir la seva jerarquització i antiguitat.

L'aïllament de la comarca i el seu allunyament de les grans vies de comunicació han condicionat l'actual xarxa viària. F. de Zamora, al segle XVIII, ens diu que tots els camins són de ferradura.¹ P. Madoz, a mitjan segle XIX, diu textualment "todos los que cruzan por este partido son de herradura y malos".² Eren camins per anar a peu i amb matxos. Les diligències i els carros no circulaven per la comarca. No és fins a la segona meitat del segle XIX que es comença a parlar de nous projectes. Apareixen alguns camins carreters. Al tombant de segle es comencen a construir amb moltes dificultats algunes carreteres, com la de Solsona a Manresa (1878), de Solsona a Bassella (1890), acabada als anys vint del segle XX, o també la carretera de Solsona a Berga (C-149), construïda el 1930 i inaugurada el 1931. La majoria de les construïdes i que no es van quedar al tinter són dels anys vint i trenta. La major part de la xarxa viària recent va quedar configurada abans de la guerra civil.³ Per tant veiem com el record dels camins de sempre difícilment es pot haver esborrat.

Aquests darrers anys hem tingut l'oportunitat d'investigar amb profunditat dins de la Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Lacetans de Solsona alguns dels camins de la zona oest de la comarca. Això ha estat possible gràcies als treballs arqueològics que s'es-

tan duent a terme des del 1996 al jaciment del Camp dels Moros de la Codina (Pinell), des del 1997 al jaciment ibèric de Sant Esteve d'Olius, i també a recents prospeccions arqueològiques en obres de millora i adequació de carreteres, sobretot en el cas de la nova carretera que comunicarà Solsona i Biosca, en el tram 9+084 a 23+500.

L'estudi d'aquestes vies del Solsonès ens serveix d'excusa per comprovar com els camins tradicionals comuniquen aquest territori prepirinenc amb les terres baixes de la plana de Lleida, sobretot amb els territoris que corresponen a les actuals comarques de la Segarra, l'Urgell, la Noguera i fins i tot la Conca de Barberà.

Al capdavant, volem que el nostre estudi serveixi per plantejar la possibilitat de l'existència d'antigues vies d'època ibèrica i romana que travessen el territori a mode d'eixos transversals, uns eixos que amb el temps han anat fragmentant-se fins esdevenir, després d'algunes modificacions, camins rals.

2.- METODOLOGIA D'ESTUDI

Un tema tan ampli com és el dels camins antics pot ser abordat de múltiples maneres i diversos angles. Nosaltres hem decidit fer un estudi que parteixi de l'època actual i que ens permeti fer una anàlisi regressiva per veure la seva evolució a la inversa.⁴ Hem tractat de recollir, en primer lloc, les dades que encara existeixen sobre els camins tradicionals que pretenem estudiar. Aquests camins pre-actuals els entenem com una herència del passat i, tot i les diferents modificacions que puguin haver patit al llarg de la història, serveixen com a punt de partida. Després, a través de les fonts documentals constatarem la seva existència en època medieval. A partir d'aquí, i prenent com a referència múltiples dades, inferim algunes vies o trams de vies que poden ser antics. En aquesta anàlisi reunim factors de tipus geogràfic i estratègic, econòmic, arqueològic, paisatgístic, històric i també toponímics.

2.1.- Fonts etnogràfiques

En el procés d'estudi dels camins, la primera fase ha consistit en recollir tota la informació, que incloem en el present apartat. Atès que l'actual xarxa de carreteres actual del Solsonès és molt recent, hem buscat en primer lloc tota la informació sobre l'etapa immediatament anterior a la construcció d'aquesta xarxa, establint així un tram no exhaustiu de les vies tradicionals de la comarca, les quals sabem segur que han existit fins fa poc temps, i que en alguns casos encara s'utilitzen.

Prenent també com a premissa certs paràmetres, (a) que els vells recorden encara perfectament les vies anteriors a l'actual traçat de carreteres i que aquestes vies són les de sempre, i ja a l'edat medieval,⁵ i (b) que la perdurabilitat d'aquests camins a més a més ve rea-

firmada en el cas del Solsonès per les característiques del seu paisatge, atès que en una comarca muntanyenca és major l'interès comú en conservar les vies,⁶ podem establir un primer mapa de camins tradicionals que, prèviament a la consulta i contrastació de les seves característiques i antiguitat, ofereix ja certa fiabilitat

A través del testimoni oral directe de veïns de la comarca hem pogut fer aquesta aproximació a les vies del Solsonès, entre les quals recollim carrerades o camins ramaders, camins rals i camins sense cap més adjectiu. L'entrevista amb aquests personatges ens ha permès després, en el decurs del treball de camp, delimitar aquests camins, veure quins trams encara existeixen, quins no, quins encara estan empedrats i situar antics ponts perduts, com el de Golorons, avui cobert per les aigües del pantà de Sant Ponç (Clariana de Cardener-Solsonès). En altres casos ha estat més fàcil i ens hem trobat amb ponts antics restaurats com el Pont de Querol (Castellar de la Ribera-Solsonès).

2.1.1.- Cartografia i toponímia

En el treball de camp, i com a complement de la informació oral, ens hem servit també d'aquestes dues fonts, que no es poden separar. Els mapes utilitzats són els del Servei Geogràfic de l'Exèrcit i de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, escala 1:50.000 i 1:5.000. Dins els mapes de l'exèrcit n'hi ha un que volem ressaltar expressament, que és una edició de l'any 1951 del full Cardona-330. En aquest mapa en particular apareixen marcats encara camins rals com per exemple un camí ral que, provinent de Berga, travessava tota la comarca del Solsonès, i enllaçava després amb el camí de Pinós. També hem utilitzat mapes a escala 1:1.000 per al seguiment de les obres de carretera.

En els mapes hem pogut veure coses interessants, com el fet que moltes vegades les vies tradicionals segueixen part o bon tros dels límits municipals i de vegades comarcals i fan de frontera entre ells. De vegades un camí també serveix per fer la partició entre propietats diverses. En altres ocasions el traçat d'un camí tradicional coincideix en alguns trams amb el d'un GR, com el GR7 quan travessa la part sud del Solsonès. En múltiples ocasions els camins antics acaben essent marges vora una carretera moderna o entre camps de conreu.

Pel que fa a la toponímia, podem establir diferents grups de topònims segons el seu significat i que a la pràctica ajuden a determinar algun punt fosc d'un camí o simplement el confirmen. Aquests topònims poden agrupar-se segons facin referència a:

1.- Accidents geogràfics: Coll de Jou (Guixers, Solsonès), Coll del Piteu (Llobera-Lloberola, Solsonès-Segarra), El Cap del Coll (Vallbona de les Monges-Urgell), Sallent (Pinell, Solsonès), que fa referència a un sortint entre dos torrents, Miralles (Pinell del Solsonès i Segarra), lloc alt amb bona vista. Altres noms són serrat o serra, com la Serra del Bancal (Solsonès, Noguera i Segarra), collet, collada, grau, i altres.

2.- El pas de les ramades pels camins ramaders: les Pletes (Pallargues, Urgell), la Carrerada (Tornabous, Urgell), la Carrerada (Urgell), entre Tàrrega i Verdú, la Plana de les ramades (Biosca-Segarra), les Paradetes (Guissona, la Segarra), la Carrera (la carrera del Bosch, del Torrent de la Perella, Carrera prop la Creu de la Vila, topònims tots a Llobera, Solsonès).⁷

3.- Marques de termenats, cruïlles de camins i camins: Les Forques (Clarà, Castellar de la Ribera), Quatre Camins (Segarra-Urgell), Cap del Terme (Sanaüja-Biosca, Segarra), Pedrafita (Sanaüja-Biosca), la Carral (*via carralis*, Riner, Solsonès), El Camí Ral o Lo Camí Ral (Torà-Segarra, Ossó de Sió-Urgell), La Creu (Olius-Solsonès), Pedró (Llobera-Solsonès), Creu dels Lladres (Pinell-Solsonès), Tros de les Forques (Pinós-Solsonès), Lo camí vell de Tàrrega (Urgell), La Fita (Segarra-Urgell), Els reguers (Urgell-Segarra), Les Forques (Forés-Conca de Barberà), etc.

4.- Ponts: Pont del Diable (Cardona, Bages), Pont de Querol (Castellar de la Ribera, Solsonès), Pont de Golorons (Clariana, Solsonès), etc.

5.- Hostals i cases de posada: Cases de Posada (Navès, Solsonès), Hostal del Boix (Llobera, Solsonès), Hostal de les Forques (Clarà, Castellar de la Ribera, Solsonès), Hostal de Puigsec (Olius, Solsonès), Hostal del Vilar (Berga, Berguedà), Sant Pelegrí (Biosca, Segarra), l'Hostal (Ciutadilla-Urgell), l'Hostal del Cadet (Ciutadilla-Urgell), Hostal del Manta i Hostal del Tallat (Vallbona de les Monges-Urgell) i d'altres.

6.- Torres de defensa, cases fortificades i punts de guaita: Torredeflot (Brics, Solsonès), Torredenegó (Llobera, Solsonès), Torre d'en Dac (Lladurs, Solsonès), Torrecanuda (Navès, Solsonès), la Guàrdia (Lladurs de Solsonès, Sanaüja-Segarra, Tornabous-Urgell), Miralles (Pinell de Solsonès, Cervera-Segarra), Guardiola (Pinell i Riner, Solsonès), Costa de les Guàrdies (Biosca, Segarra), Coloma i Colomers (Olius, Solsonès), fent referència a un possible mil·liari o columna, Palau, Palou (com lo Camí del Palau a l'Urgell), Torralta (Pinell, Solsonès). Aquí podem incloure-hi els castells, els topònims vila i derivats, etc.

2.1.2.- Hostals i hospitalets

És d'interès marcar en un mapa també tots els hostals que figuren a la cartografia i els que no hi figuren, ja sigui perquè no consten amb el nom d'hostal, tot i que exercien aquesta funció (la Birrota, Llobera-Solsonès), la Vall (Riner-Solsonès), o bé perquè han desaparegut i no en queda cap vestigi. En aquests casos només ens han pogut ajudar els informadors orals. Un exemple d'aquest últim cas seria l'Hostal dels Colomers (Olius-Solsonès), del qual avui ha desaparegut fins a l'última pedra.

Aquests Hostals poden posar-se després en relació amb les fonts escrites i comprovar de quan són les primeres referències que en tenim, per si així ens ajuden a estimar l'antiguitat.

tat de les vies tradicionals i es pot aportar dades per a una possible jerarquització d'aquestes.

La gran majoria d'hospitals i hospitalets tenien també la missió d'acollir pelegrins i traguers. Eren el lloc on sojornaven els traguers i els seus animals, i tots els qui es posaven malalts⁷. En el camí que venia de Berga i anava a Biosca o Sanaüja trobem exemples d'aquests hostals, com són, en primer lloc, l'Hostal del Vilar (Berga), i després, a la cruïlla dels camins de Berga-Solsona i Cardona, hi ha l'Hospital de Coll s'Olzina ¹¹, més tard conegut com Hostal del Bisbe. A Madrona, prop de Sanaüja, trobem l'Hostal del Bordell i una mica abans l'Hostal del Geli de Sant Climenç. A Biosca hi ha l'Hospital de Sant Pelegrí.

Aquest tipus d'edificis també s'instal·laren a redós dels nuclis fortificats medievals, nuclis situats en veritables cruïlles de camins, com el cas de l'Hospital de Sant Bartomeu de Berga o, per exemple, els hospitals dels monestirs com els de Serrateix al Berguedà, Sant Antoni de Cervera, Santa Clara de Tàrraga, Sant Bartomeu de Bellpuig i altres.¹²

2.1.3.- Fires tradicionals

La celebració de fires tradicionals corrobora en molts casos la presència d'un camí antic o tradicional, a la vora del qual se celebraven any rere any els aplecs que permetien tot tipus de transacció.

La informació oral ens dona detalls molt precisos sobre els indrets on se celebraven aquestes fires, de tal manera que podem dibuixar en un mapa punts segurs en els traçats de les vies.

Algun autor ha volgut veure en les fires de camp una reminiscència dels *conventus* rústecs de l'època visigòtica o bé una supervivència del període altmedieval de la reconquesta.⁸ Sense saber l'època exacta en què van néixer aquestes fires situades a la zona de contacte del Prepirineu i la Depressió central, sí que se suposa que van lligades a la transhumància dels ramats de llana.⁹

2.1.4.- Santoral

Els camins i l'ofici de caminant i viatger han tingut també tradicionalment els seus patrons,¹⁰ uns quants sants encarregats de protegir i vetllar els caminants, deslliurant-los de la multitud de perills i imprevistos amb què es podien trobar al llarg del viatge. També aquesta és una dada digna de ser tinguda en compte per entendre alguns dels topònims associats a camins tradicionals.

Per Sant Pere Màrtir, el 29 d'abril, o per Santes Creus, es beneïen els rebolls del roser bord o garradera,¹³ que tenia la propietat de protegir dels llamps. Al Solsonès, per Sant Pere Màrtir es beneïen branques d'avet i teix amb la mateixa finalitat. Sant Marc, Santa Bàrbara i Jesús també protegeixen del llamp. Certa toponímia amb exemples com els de Santes Creus del Bordell (Pinell-Solsonès), capella romànica i casa, Sant Pere Màrtir a Perecamps (Llobera-Solsonès), Sant Pere de Sa Serra (Biosca, Urgell) poden explicar-se per la seva situació vora mateix dels camins tradicionals.

Sant Agustí protegia el bestiar dels óssos a l'Alta Ribagorça. La majoria de responsos eren adreçats a Sant Antoni de Pàdua, que prevenia les malvestats de les guilles, llops, óssos i àguiles, i també lladres ¹³. Sant Guri feia també aquesta funció. Tenim també els exemples de Sant Antoni (17 de gener) ¹⁰, com Sant Antoni del Bordell (Madrone-Solsonès) i Sant Antoni al Bancal (segle XVIII) a Pinell, Solsonès, vora dels camins de tota la vida.

Podem citar també altres sants entre les advocacions dels quals hi havia també la cura i protecció dels caminants i dels traginers: Sant Martí (11 de novembre), Sant Amant (4 de novembre, especialment per als traginers de sal de Cardona), Sant Julià (7 de gener), Sant Gabriel Arcàngel (18 de març), Santa Marta (29 de juliol) i altres 10. Tenim els exemples de Sant Martí de Solomons (Llanera, Torà-Segarra), Sant Martí de Llanera (Torà-Segarra), Sant Martí de la Morana (Torrefeta, Segarra) i d'altres.

Hi ha també l'exemple de Sant Pelegrí, en el camí de Biosca a Massoteres i Guissona.

2.1.5.- Altres topònims

Sovint vora els camins es repeteixen alguns topònims: Sant Iscle (Iscles), Sant Mamet, Sant Romà, Piteu. Sobre els primers noms no en tenim cap explicació, a no ser el fet que són sants d'implantació molt primerenca, fet que podria posar-se en relació amb camins antics.

El mot *piteu*, en canvi, que apareix als masos Piteu de Dalt i Piteu de Baix entre el Solsonès (Llobera) i la Segarra (Biosca) i que dóna nom també al coll del Piteu, per on passava l'antic camí de Solsona a Cervera, creiem que cal relacionar-lo amb "camí de traginers". Segons la definició tradicional *piteu* significa "drap ordinari, de color blanc, negre o blau, que es fabricava a Sant Llorenç de Morunys o dels Piteus, i que servia principalment per a fer peücs, capes de pastor i mantes de traginer". Trobem Piteu també al Pallars Jussà: Cal Piteu, masia del Piteu, molí del Piteu. El Molí del Piteu, a tocar de la cabanera que va de Conques a Sant Salvador de Toló. Masia de Piteu, al Barranc de Barcedana, a tocar de la cabanera que ve de Vilamitjana i passa per Llimiana.¹⁴

2.2.- Restes físiques conservades

Com ja hem comentat, al llarg del treball de camp ens ha estat possible detectar trams d'aquests camins tradicionals, sobretot a la zona oest de la comarca del Solsonès. Aquí hem pogut resseguir amb prou deteniment el camí ral que anava de Solsona a Sanaüja i el camí ral de Solsona a Biosca. En molts dels trams aquests camins rals coincideixen també amb camins ramaders.

En el cas del camí ral de Solsona a Sanaüja hem pogut localitzar encara algun fragment d'empedrat prop del lloc de Sallent. Sota mateix de la la Casa Bellons, abans d'arribar a la cruïlla amb el camí que és la continuació actual de la C-149, hi ha encara un tros d'empedrat de 15 m de llargària i 4 d'amplària. Correspon a un fragment del camí ral, que en aquest tram travessa una rasa. A les pedres encara hi ha marcats uns profunds reguers, que revelen el pas continuat dels animals de càrrega. Segons la carta arqueològica,¹⁵ a 700 m de Sallent, hi ha una estructura que potser està relacionada amb el camí ral de Sanaüja a Solsona.

A partir del seguiment del camí antic de Solsona a Biosca hem pogut deduir que aquests camins no eren empedrats completament. Són camins de bast, amb una amplada al voltant de 1,5 m. En alguns punts, com pujadors i baixadors, zones de pas complicat, hi pot haver empedrats i parets, com al lloc anomenat la Font del Llop (Biosca-Segarra). Els empedrats són construïts amb pedres disposades de cantell i també planes. Les parets solen aparèixer només en un dels costats del camí. Quan el terreny ho permet, el camí s'obre fins a més de dos metres i ocupa una gran extensió, tal com demostren la multitud de reguers creats amb el pas d'animals ferrats. Aquestes rases fetes pel pas dels animals sovint són de més de 30 cm de fondària, com al Reguer de Guit (casa Xuriguera, Biosca).³⁹

Vora els camins constatem també sovint creus de terme, basses per abeurar el bestiar de llana, i hostals i mitjos hostals per acollir tant persones com animals.

3.-DESCRIPCIÓ DELS ESTUDIS REALITZATS I DELS RESULTATS OBTINGUTS

3.1.- Camins actuals i pre-actuals

Solsona ofereix des de l'edat medieval el típic esquema de xarxa radial o d'estrella, que la comunica amb diferents poblacions. El nostre estudi ha consistit en analitzar, dins d'aquest entramat de teranyina, traces de vies tradicionals més antigues. Així doncs, hem intentat cercar, llegint en aquest entramat de teranyina, rutes de comunicació de més llarg abast, no concebudes per enllaçar població amb població, anteriors a la xarxa d'assentament d'origen medieval. Per raons adduïdes més amunt hem triat els camins tradicionals que unien fins fa pocs anys Solsona amb les comarques de la Segarra i l'Urgell. La hipòtesi de partida és que l'estudi d'aquests camins tradicionals concrets que comuniquen

Solsona amb Biosca i Sanaüja ens permetrà després refer camins i rutes més antigues de més llarg abast, rutes que comuniquin els territoris de l'Aragó, Tarragona i la Plana de Lleida amb el Prepirineu i Pirineu en tota la seva extensió. Podrem, així, contribuir una mica a la tan debatuda possibilitat de l'existència d'eixos transversals antics.

3.1.1.- Camins rals

Els camins que tradicionalment han comunicat aquesta zona central de Catalunya amb l'Urgell i la Plana de Lleida són els camins rals, vies medievals que estableixen comunicació entre pobles i mercats. Tenim així l'antic camí ral de Biosca, l'antic camí ral de ferradura de Solsona a Sanaüja i Pons, el camí de Solsona a Torà per Llanera, el camí de ferradura de Solsona al Santuari de Pinós, i l'antic camí de ferradura de Solsona a Tiurana. Aquests camins pre-actuals encara es poden seguir en bona part.¹⁶

Camí ral de Sanaüja

Des de Solsona s'agafa el camí que passa per sota el Castellvell en direcció a la Creu de la Torregassa i l'Hostal de la Torregassa. En aquest indret hi ha una cruïlla de camins. A l'esquerra hi ha un camí que recorre part de la Serra de la Torregassa per anar a trobar els camins del Miracle, Torà i Biosca. A la dreta parteix un camí que va fins a l'Hostal de les Forques, on connecta amb el camí de Tiurana cap al Segre. El camí de Sanaüja segueix fins a Sant Iscle. Prop de la capella de Sant Iscle trobem a la dreta el camí de Ponts i a l'esquerra el camí que porta a Sant Climenç. El camí tradicional de Sanaüja passa per Sant Climenç, la casa Llorenç, Masdenforn, Pedrosa, Coll dels Frares, Sallent, Molí de Vallons, Rasa del Pujol, Rasa de Garrons, l'horta de Sanaüja i Sanaüja.

El camí de Pons seguirà per l'Hostal del Geli, la Creu del Terme en el camí que mena a Madrona, Creu de Terme en el camí que mena a la Codina, Hostal de les Petges, Creu de la Castellana, Escoles Públiques de Pinell, Capella de l'Ascensió, Padró o fita de pedra a la cruïlla que porta a l'església de Santes Creus, Hostal del Bancal, Vilanova de l'Aguda i Mas de Guardaner fins a trobar la carretera de Ponts a Calaf, km 16. Des d'aquí es pot anar a Sanaüja o Ponts.

Camí ral de Biosca

Des de l'ermita de Sant Bernat, al vinyet de Solsona, aquest camí passa pels masos i llocs de Cal Arnau, la Casassa, la Rebollosa, caseta del Boix, Balç del Viladot, El Pla del Boix, l'Hostal del Boix, l'Hostal de Molins, l'Hostal Nou, i l'Hostal de les Birlotes o Birrotes. En aquest punt hi ha una bifurcació. D'una banda se segueix el camí ral de Torà, que pas-

sarà per Vallferosa, i per una altra banda continua el camí ral de Biosca. El camí ral de ferradura de Biosca deixa a la dreta el poble de Perecamps, passa pel Còdol, l'Hostal del Piteu, la Creu de Padullers o del Carro (avui dia dita de la Vila), Sant Pere de Padullers o Saserra, l'Estany de Lloberola, el mas fortificat de Xurriquera i finalment Biosca.

Els camins rals més enllà del Llobregós

Travessat el Llobregós, el relleu comença a ser més planer, sobretot a l'Urgell. Aquest fet ha permès l'obertura de camins amb relativa facilitat, i també la profusió d'assentaments. Aquestes terres són zona de cruïlla dels camins que comuniquen el Pirineu i el Camp de Tarragona, Barcelona i Lleida, les terres de l'Aragó i el Pirineu. Son encertades les paraules de Madoz quan diu: "[...] En los elevados y extensísimos llanos de Urgell y la Segarra [...] podríamos ahora trazar muchísimos caminos de ruedas cuyas encrucijadas principales son Lérida, Cervera, Anglesola, Agramunt, Calaf, Guissona, Linyola, Guardia y Tàrraga[...]."²²

En tota aquesta zona els camins rals estenen la seva ampla teranyina comunicant totes les poblacions d'una certa importància. Cervera, Guissona, Tàrraga i Agramunt són poblacions que neixen a les principals cruïlles dels camins històrics, els quals podem comprovar com els camins a tots els punts cardinals en un nombre de fins i tot sis camins.

A la documentació apareix citat un camí ral que comunica Solsona i Agramunt. Fins a Sanaüja és el que ja hem vist anteriorment. Després de travessar el Llobregós, el camí ral segueix per Guardiola i Castellblanch, Oliola, el Bosc del Ciscar i Agramunt. Sobre aquest camí Lluís Pons diu en la seva *Notícia d'Agramunt*: "La famosa carretera de Ponts, pel bosc del Ciscar i Oliola, ha passat a la història agramuntina com el paradigma d'un projecte llargament desitjat i inassequible a la pràctica. Darrerament se n'ha tornat a parlar, per enèsima vegada, però sembla que la cosa va llarga."²³ La lògica d'aquests camins moltes vegades viu en una letàrgia i acaba despertant un dia o altre, com ha passat en la carretera en obres de Solsona a Biosca.

Per descomptat, el camí més important a l'època moderna a la Segarra i l'Urgell és el de Barcelona, Lleida i Saragossa. En segon lloc podem trobar algun camí ral de llarg abast també, com el camí ral de Montblanc a Cervera, per Granyena, Montornès, Vallfogona, Forés i Passanant. A Passanant es troba esmentat aquest camí ral, de Cervera a Montblanc, també dit de Guimerà a Sarraí, en una documentació del 1547 (passava per Forès, Fonoll, Vallfogona de Riucorb, Passanant i Guimerà).¹⁰ També hi ha la variant d'aquest camí provinent de Tarragona que va a Tàrraga, Agramunt i la vall del Segre, que Bosch Gimpera defensa com a camí antic, un dels possibles itineraris seguits per Anníbal.²⁴

El camí que segueix el Segre i el camí de Barcelona a Lleida són ja d'herència romana. A Cervera aquest últim camí és el més antic que es coneix a la zona. Segueix el curs del riu

Ondara i no se'n separa des dels Hostalets fins més enllà de Tàrraga.²⁵ En el segment de terra limitat per aquests dos grans eixos, tancat a orient pel riu Llogregós, les poblacions que irradien més camins són Castellfollit de Riubregós, La Manresana, Torà, Agramunt, Guissona i Cervera. No ens estendrem amb massa més detalls sobre cada camí en particular.

Un altre eix viari important a ressaltar és el camí que segueix la Vall del Corb (via romana que venia de Santa Coloma de Queralt i anava a Lleida).

3.1.2.- Camins ramaders

El moviment del bestiar, que es repetia anualment des de les pastures d'hivern fins als prats de muntanya i viceversa va donar origen als camins ramaders. A la primavera els ramats enfilaven cap a la muntanya i a la tardor tornaven cap als estables de la plana. La marxa cap a muntanya començava el mes d'abril. La tornada, el 29 de setembre, per Sant Miquel, tot i que podia allargar-se fins a Tots Sants, el novembre. S'aprofitava aquest anar i venir del bestiar per celebrar les conegudes fires pecuàries, prop d'aquests camins.

La primera cita que es té d'un camí ramader a Catalunya²⁰ es localitza en un cartulari de Poblet on es parla d'una *via pecorale de Cequiolas* i una altra *via pecorale de Mirarosa*. Aquestes referències són d'una cabanera que uneix Tarragona i la Conca de Barberà amb els monestirs de Poblet i Santes Creus, amb la Cerdanya i amb l'Alt Llobregat. Del pas d'aquesta ruta pel sud del Solsonès se'n conserva un privilegi atorgat per Guillem, vescomte de Cardona, que dóna permís a monjos i pastors per passar lliurement per les seves terres ("faciant transitum per omnem terram nostram").²⁶

La importància de la ramaderia de transhumància a Catalunya ja la resseguim al segle XII. Sembla ser que els monjos de Poblet i Santes Creus van ser els encarregats de revaloritzar gran part de les zones de pastura de les comarques del Berguedà i de la Cerdanya. Ja el 1177, quan l'abat Hug dirigia els destins de Poblet, Poblet i Santes Creus entren en litigi per l'ús dels passos o ports. Aquest litigi acaba en un pacte, a l'igual que l'any 1183, en temps de l'abat Esteve II. "L'existència d'aquestes pastures allunyades i l'ajustada regulació, entre Poblet i Santes Creus, de l'ús dels passos i prats, dóna a entendre que la ramaderia tenia una importància notable dins l'organització econòmica d'aquestes comunitats, en aquell temps".¹⁹

L'auge espectacular d'aquest tipus d'explotació es produeix entre els segles XI al XIV. "Los monasterios fijan determinados caminos de trashumancia siguiendo y renovando las rutas que con el mismo carácter debieron existir anteriormente [...]".²⁰

Els ramats de Poblet ascendien per la carrerada que passa per Santa Coloma de Queralt, Calaf, Pinós, Cardona, Montmajor i Avià. Des de Pinós la carrerada podia seguir cap al

Miracle de Riner i l'Hostal del Boix per seguir tot aquest eix nord-sud que travessa la comarca del Solsonès.

Els camins ramaders principals que travessen aquests territoris centrals presenten un esquema gairebé semblant. Els camins de transhumància que passen pel Solsonès comuniquen preferentment les pastures de muntanya de l'Urgellet a través de la Vall de Lord i del Pirineu berguedà i cerdà amb el Pla d'Urgell i el Camp de Tarragona ¹⁷. Els camins ramaders formen al Solsonès dos eixos principals que es creuen perpendicularment un eix nord-sud que fa de partició de les dues conques fluvials de la comarca, la del Segre i la del Cardener-Llobregat que es troba amb la ruta est-oest en un segment de territori limitat per dos hostals, l'Hostal de les Forques (Clarà-Castellar de la Ribera) i l'Hostal del Boix (Llobera), una vertadera cruïlla de camins. Aquest eix segueix la carena de partió entre les aigües tributàries del Segre i del Cardener-Llobregat per la serra de Pinós (930 m d'altitud), del Miracle, del Boix i de la Torregassa (850 m d'altitud). Des d'aquests hostals, el de les Forques i el del Boix, els camins ramaders podien dirigir-se cap a diferents punts del Pla d'Urgell i de la província de Tarragona.

Un d'aquests eixos pirinencs comunicava les terres pirinenques amb les valls del Gaià, a Tarragona. Aquesta ruta creuava el Berguedà, el Solsonès, la Segarra i l'Anoia. Passava exactament per Pinós del Solsonès, la Sala de Vallmanya, Prades, prop del castell de Boixadors, St. Pere Salavinerà i Pedrafita. Una variant passava per St. Pere de l'Arc, Aleny, Calaf i Prats de Rei. Un cop a Pedrafita anava fins a Santa Coloma de Queralt i des d'aquí a la costa, prop de Roda de Barà.¹⁸

En aquest article parlarem en detalladament de les diferents possibilitats que hi havia de comunicació amb la plana de Lleida. A la zona nord del Pla d'Urgell hi arribaven dues vies. La més important era la cabanera que passava per Pinell, Vilanova de l'Aguda, Oliola i Bellvís. La segona era una carrerada que passava prop del Segre, per Castellar de la Ribera, Bassella, Tiurana, Ponts, Artesa de Segre i Cubells.

El primer després de travessar el Solsonès seguia la carena que separa el riu de Pinell i afluents de la riera de Sanaüja, que recull les aigües de les rieres de Miravé i Sant Climenç. Passa per les serres de la Torregassa, Miraver, Pinell i Santes Creus del Bordell. Es correspon exactament amb el camí ral de Solsona a Ponts fins al punt de Mas Guardaner. Aquest camí és important i de fet correspon a una cabanera, camí que estableix el lligam entre els peixius d'estiu i els d'hivern, i viceversa.

A la zona central del Pla d'Urgell hi arribava la carrerada que passava per la serra de Sant Pere Sarrera, Biosca i les Quadres de Puigvert, Tornabous, Barbens i Castellnou, amb una variant que passava per Guissona, la Figuerosa, Tàrrega i Verdú.

Un altre dels camins seguia el camí ral de Biosca, amb algunes variants, per la carena de la serra que separa la riera de Sanaüja i Lloberola de la riera de Biosca. Passa, doncs, per

les serres de Llovera, Perecamps i Lloberola. Així passaria per tot el Pla del Boix, l'Hostal del Boix, l'Hostal Nou, el Piteu i la Creu de Padullers i Sant Pere de Padullers o Saserra. En aquest punt devia deixar el camí ral i seguir un altre itinerari per Lloberola, la Melgosa, Pedrafita, el Tossal Gros i la Creu del Cap del Terme, que separa els termes de Biosca i Sanaüja.

Pel sud del Pla d'Urgell venia una carrerada a través de Su, la Serra de Pinós, Torà, Ivorra, el Portell, la Manresana, les Oluges, Cervera i Tàrraga. Hi ha testimoni d'aquesta via en una *Carta al Llochtinent* sobre el pas de les ovelles pel terme de Cervera, de l'abril de 1524.²¹

3.1.3.- Els hostals i les fires

Les fires tradicionals, amb la importància que tenen per a les relacions comercials i socials, van normalment lligades a les vies de comunicació importants de cada lloc. Així, al Solsonès trobem fires en llocs despoblats però al peu dels grans eixos de comunicació tradicionals. La celebració de fires tradicionals corrobora, doncs, en molts casos, la presència d'un camí antic, a la vora del qual se celebraven any rere any els aplecs que permetien tot tipus de transacció²⁷.

D'entre aquestes fires parlarem de les que ens consta que no se celebraven en el seu origen a la ciutat de Solsona, tot i que després s'hi van traslladar. Podem veure com aquestes fires se situen al costat dels eixos que travessen nord-sud i transversalment est-oest. Són fires que depassen l'àmbit local o comarcal i esdeven regionals, on assisteix gent de molt lluny. El fet que siguin fires celebrades en llocs descampats i que costés molt desplaçar-les a nuclis poblats importants com Solsona pot explicar-se en part per la raó que estaven situades al costat de camins importants de tota la vida, anteriors a Solsona com a nucli medieval important.

En l'eix nord-sud tenim les fires ramaderes de Sant Llorenç de Morunys, l'últim diumenge de maig i el primer diumenge d'octubre ¹⁷, i la fira de la Torregassa, a quatre kilòmetres de Solsona, celebrada el 20 de setembre, al Serrat de l'Hostal de les Forques, vora el camí actual que va de Solsona a Sanaüja. En aquest serrat hi conflueixen els dos eixos i, per tant, la fira s'ubicava prop d'un encreuament de vies, el camí ramader pel qual el 20 de setembre baixava el bestiar dels prats muntanyencs cap a la Plana d'Urgell, Tarragona i Barcelona. També passava per aquí el camí ral que menava a Sanaüja.

En el mateix eix nord-sud trobem la fira de Sant Lluc (18 d'octubre) o de Bassa de l'Empelt, a un quilòmetre del Santuari del Miracle, damunt mateix del camí ramader que per Pinós comunicava el Tarragonès amb el Pirineu.

Al llarg de l'eix transversal est-oest tenim la fira de Santa Llúcia (13 de desembre). Se

celebrava en una gran plana al terme de Navès, a unes dues hores de Solsona. Per aquí passa l'eix transversal del qual hem apuntat que podia ser com a mínim de tradició romana.

Quant a la fira de Sant Isidre, celebrada el 15 de maig, hom parla d'un origen antic al Castellvell, turó on s'alça l'antic castell medieval de Solsona, vora un poblat ibèric. Al peu del turó hi trobem la via que passa per Pinell i que començava a Solsona, i seguia per vora el Castellvell, el Castell de Pinell, pel Castell de Miralles, el Castell de Sallent, Sanauja, el Llobregós i Ponts. Cal afegir també que des de Sanauja i més pròpiament des de Biosca surt el camí ral que condueix a Guissona.

La fira del Bancal o de Sant Sentís, prop de Sanauja, que se celebrava el 28 i 29 de gener, es trobava a sis hores a peu de Solsona, en el camí que menava a Sanauja, i era una fira de bestiar molt important. Dins l'antic terme de Madrona hi havia el Bancal dels Sacs o dels Arcs o de l'Arç, un antic hostel situat a 590 m d'altitud, en una collada de la Serra del Bancal, límit del Solsonès, la Segarra i la Noguera. S'hi celebraven (el 19 de setembre i el 21 de gener) dues fires de bestiar a l'aire lliure, avui dia traslladades a Solsona. Hom hi venia també el cànem procedent de les hortes de Ponts, Ollana i Artesa de Segre. (Enciclopèdia Catalana). Curiosament al Camp dels Moros, objecte d'aquesta excavació, s'hi conrea el cànem.

Per al nostre article ens interessa resseguir les fires d'aquest eix transversal. La fira de Sant Lluc a Navès, la fira de Sant Isidre, al peu del Castellvell, la fira de la Torregassa i la fira del Bancal, prop de Sanauja són totes fires importants. Més enllà del Llobregós trobem les fires de Sant Martí de Balaguer, anomenada "fira de retorn", atorgada per Ermengol X el 1296, o la de Santa Llúcia, creada el 1424 28. De les fires ramaderes quinzenals, on es reunien de l'ordre de 25 000 a 30 000 caps de bestiar de llana se'n té esment des de la darrerà de l'edat mitjana.²⁹

També hem d'esmentar les fires d'Agramunt i de Verdú, on la fira de bestiar de llana desaparegué durant la guerra civil. Hom diu que entre els anys 1925 i 1928 aquesta fira aplegava entre 12 000 i 14 000 caps de bestiar de llana, amb ramats vinguts fins i tot de Galícia.³⁰

3.2.- Camins medievals

La documentació medieval ens torna a parlar d'aquets dos grans eixos que travessen de nord a sud i d'est a oest la comarca, a més dels típics camins radials. Segons A. Bach, la documentació del segle XI en endavant ens parla ja d'un camí antic de la Seu d'Urgell a Solsona i des d'aquí a Barcelona o Tarragona. La ruta de Tarragona passava per Guardiola, Joval, Comes, Trinxet, Villarona, Pla de Godall, Bric (Trevix), l'Empelt, Ardèvol i Tarragona (A. Bach, 1995). Una variant d'aquest eix nord-sud era la que des de Sant

Llorenç de Morunys anava a Cardona a través de les Cases de Posada, la Serra de Guilanyà, Ventolre, castell de Navès i Sorba ⁷.

Un altre camí transversal important, perpendicular a l'anterior, és una via que anava de Berga cap a les comarques de la Plana de Lleida, passant per Solsona. Des de Berga passa per Pegaroles, Moscavera, Castell de Navès, Anseresa, Guingueta i Solsona. És un camí ple d'hostals, castells i guàrdies: Hostals del Bisbe, Hostal del Vinagre, Hostal de Puigsec, torres com la de Montmajor, la romana de Tantellatge, etc. Hi ha referències d'aquest camí de l'any 1137: *Via d'Olius ad Bergam o Strata de Olivos ad Celsonam* ³¹. Des de Solsona cap a la plana de Lleida aquesta ruta transversal ofereix diferents possibilitats ⁷:

1.- Ruta de Cervera: Per Llobera, Perecamps, la carena de Sant Pere Sasserra i Biosca, o bé per la variant de Vallferosa, l'Aguda i Torà. Tenim referències d'aquesta via el 1001: *Strata de Celsona ad Loberam* ³¹ (camí de Solsona a Llobera). El 1149 hi ha una altra referència al mateix camí: *Carraria de Celsona ad Boxaderam* (camí de Solsona a l'Hostal del Boix). ³¹

2.- Ruta del Segre. Hi ha dues possibilitats, segons la documentació medieval:

2.1.- Per Clarà, Castellar, Ceuró i Altés i Ponts.

2.2.- Per Miralles de Madrona, Castell de Sallent, Hostal del Bancal i Hostal del Bordell cap a Ponts.

Sobre la ruta 2.2 hi ha una sèrie de referències documentals dels segles X-XI ³². Un document del 1014 referit al castell de Miravé, lloc de Vilaltella, ens parla de la *strata plupica i pervadit ad ipsa strata*. Tenim ja constància d'aquesta via a començaments del segle XI. Un segon document referit al terme del Castell de Madrona parla d'una *strata ad ipsam serram in collo de Cabalol*. Un tercer document referit al castell de Miralles parla de in *strata ad ipsam serran in collo de Cabalol*.

Un altre eix transversal est-oest comunica Cervera i el Berguedà per Pinós, Su, Clariana del Cardener pel Pont de Canet, Cardona i Serrateix.

Fent un salt endavant en el temps, a la cartografia del segle XVIII podem veure reflectit el panorama d'una xarxa viària preindustrial, seguint el treball de G. Peran.¹¹ L'autor, a través de treballs i mapes com el del comte Darnius o de l'obra cartografiada d'Ambrosio Borsano, elabora un treball de tesi amb un mapa conclusió annex amb els camins de Catalunya entre 1700 i 1750. En aquest mapa veiem com de Solsona parteixen camins cap a Berga, Agramunt, Tiurana, Ponts, Pont d'Espia, La Seu d'Urgell i Bellver. Les dades del comte Darnius i d'Ambrosio són bàsicament d'importància militar, atès que es valora l'es-

tat dels camins, que hi pugui tansitar l'artilleria, a més a més de tenir en compte altres dades com possibilitat d'emboscades, punts d'aigua, etc.

Pel que fa a camins transversals importants, tenim en aquesta època al nord de la comarca el camí de Berga a Sant Llorenç de Morunys i la Seu d'Urgell³³, i al centre de la comarca el camí de Solsona a Berga³⁴. La continuació d'aquest camí transversal des de Solsona ofereix diferents possibilitats: el camí d'Agramunt, el camí de Tiurana i el camí de Ponts³⁵. Pel sud de la comarca hi ha el camí de Cervera a Solsona, Cardona i Berga.³⁶

Els camins que travessen la comarca de sud a nord des de Solsona són el camí cap a Pont del Espia, el de la Seu i el camí de Bellver³⁷. La continuació cap al sud d'aquests camins es produeix en el camí de Cardona, Súria i Manresa i el camí de Pinós, Cervera i Prats de Rei.³⁸

3.3.- Camins antics

Totes les dades aportades en aquest article ens han de servir en darrer terme per inferir camins antics. Es pot veure com des de l'època medieval fins a l'actualitat hi ha una sèrie de vies principals que es van mantenint en els seus aspectes generals. Un dels paràmetres nous que volem introduir ara en aquesta anàlisi de camins és la qüestió de poder definir un camí a partir de la seva finalitat. Hem volgut justificar com alguns camins, parcialment o totalment, han anat canviant les seves funcions al llarg de la història, sense deixar essencialment de ser els mateixos, perquè els camins tracten amb el mínim esforç d'unir dos punts més o menys distants¹⁸. Els camins, a l'igual que els llenguatges, tendeixen a l'economia, tot i que a la pràctica hi ha múltiples factors històrics que distorsionen aquesta regla tan bàsica.

Hem volgut destriar de tot el garbuix de camins existents, vies de llarg abast per ajudar a confirmar la tan debatuda hipòtesi de l'existència d'eixos transversals antics. Ens sembla que aquests eixos ja existien en època ibèrica com una tradició que venia de l'època del bronze, camins sorgits del primer món ramader i agrícola.

Camins ibèrics

Creiem que alguns dels camins tradicionals són preromans. La mateixa cultura dels túmuls sembla arribar cap al segle VII aC des de les terres de la depressió occidental catalana a les terres de l'altiplà de l'actual Solsonès a través de la bretxa geològica de Torà, tal com demostren els jaciments de la Vila i la Guingueta³⁴, seguint un dels camins ramaders tradicionals. Igualment, si fem una anàlisi del poblament ibèric dels territoris estudiats podem veure com aquest se situa al costat d'algunes d'aquestes vies, fet que demostra la seva antiguitat. Començant pel Solsonès, veiem com els poblats ibèrics excavats per Serra

i Vilaró, Sorba, Anseresa, Castellvell i els que actualment està excavant el Centre d'Estudis Lacetans, el poblat ibèric de Sant Esteve d'Olius i el jaciment del Camp dels Moros de la Codina (Pinell), se situen a la vora d'un suposat eix est-oest que recorre la comarca. En el cas del Solsonès, el poblament ibèric sembla concentrar-se bàsicament al costat d'aquest eix transversal.

És molt interessant de destacar les noves troballes a les excavacions del Camp dels Moros de la Codina (Pinell). Durant les excavacions de 1999 ha quedat al descobert un assentament ibèric especialitzat en la metal·lúrgia del ferro, el segon exemple conegut a Catalunya després del jaciment de les Guàrdies (el Vendrell). És una dada important des del punt de vista de la comercialització dels objectes de ferro, atesa la seva ubicació vora un camí tradicional ⁴³.

A la zona del Llobregós, a cavall de les comarques de la Noguera i de la Segarra, límit geogràfic i geològic entre la Depressió central i els primers estreps del Prepirineu, es localitzen tota una sèrie de poblats ibèrics que es ramifiquen a l'igual que els camins per tota la plana. Aquests poblats segueixen uns patrons de distribució seguint unes línies nord-est-sudoest. Una d'aquestes línies va des de Biosca en direcció cap a Guissona, Tàrraga i Verdú, una altra des de Sanauja en direcció a Agramunt, Tornabous, Belianes i Arbeca, i una tercera encara des de Torà a Cervera.

La línia de poblats que va en direcció a Guissona, Tàrraga i Verdú és: Guixera de Talteüll o Puig Castellar (Biosca), les Pletes (Massoteres), Guissona (amb els jaciments de Font de la Salut i el de Guissona), Vinya del Pulit i Vinya del Crispi (Morana-Florejachs), Vilagrasseta (Aranyó), la Malesa (Florejachs), Tossal del Mor (Tàrraga), el Pedregal (Tàrraga), el Pla de les Tenalles de la Mora (Granyanella), el Molàs (Tàrraga), Tossal Rodó (Tàrraga), Tossal dels Estinclells (Verdú), el Vilà i Ciutadilla. Aquests jaciments se situen a banda i banda d'una carrerada que passava per Guissona, la Figuerosa, Tàrraga i Verdú. Aquesta carrerada era una variant del camí ramader que arribava a la zona central del Pla d'Urgell des de Sant Pere Sissera, Biosca i les Quadres de Puigvert.

Des de Verdú aquest camí ha estat estudiat per Joan Duch i Mas. Sabem que des d'aquí anava cap al Camp de Tarragona, passant pels termes municipals de Preixana, Nalec, Verdú, Ciutadilla, Guimerà, Vallfogona de Riucorb i Passanant. ⁵⁰

La segona línia està formada pels assentaments iberoromans dels voltants de Sanauja, com els Vilars i Puig del Convent. ⁴⁴ Després vénen els assentaments ubicats a la Serra d'Almenara, com el Poblat de Santa Llúcia. Acte seguit el Tossal de l'Espígol de Tornabous, Pedres Ficides (Claravalls), Tossal Rodó de Santa Maria de Montmagastrell, la Pleta de Belianes (Urgell), Castellselvà (Belianes), els Vilars d'Arbeca (Garrigues), Tossal del Seba (Garrigues), el Roquillon (Garrigues), Castell d'Arbeca (Garrigues), i altres. Tots aquests jaciments es troben també a banda i banda d'una carrerada que ve del Pirineu travessant el Solsonès. Concretament es tracta d'un ramal de la gran cabanera que

va cap a Bellvís. Des d'Arbeca la carrerada es dirigeix cap a la Llardecans i la Granadella, per tirar després cap a Flix.

La tercera línia, una altra carrerada, comprèn assentaments com el Puigredó (Torà), l'Aguda (Torà) i Ivorra. El camí antic al costat del qual s'emplacen aquests jaciments entroncarà a Sant Ramon de la Manresa amb el camí de la sal provinent de Pinós i Cardona.⁵¹ No coneixem més jaciments en aquesta zona. El camí antic ramader segueix, però, cap al Portell, Estaràs, Talavera i la vall del riu Corb.

La toponímia d'aquesta zona encara conserva indicis del pas de les carrerades per aquests territoris amb topònims com "Carrerada", prop del Molí de l'Espígol (Tornabous)⁴⁵. El mateix topònim encara es conserva entre el lloc dels Molàs (Tàrrega) i el Tossal Redó (Tàrrega) i prop del Tossal dels Estinclells (Verdú) i de la Bassa de la Comallonga.

Evidentment no són aquestes les úniques línies de poblament ibèric localitzades. D'altres segueixen una orientació nordoest-sudest, seguint el curs de rius com el Llobregós, el Sió, l'Ondara i el riu Corb. Una colla de poblats es distribueixen al llarg del riu Llobregós: Ivorra, l'Aguda, Puig Castellar o Guixera de Talteüll (Biosca), Tossal del Barcelonès, Sanaiüja, Roca del Call.⁴⁶ Aquesta vall que forma el riu Llobregós és una mena de passadís natural que comunica la zona de l'Anoia amb el Pons i el Segre, per on transcorre la ruta del Segre. La línia que segueix el riu Corb, d'on prové un mil·liari d'època de Claudi⁴, és un altre exemple de via antiga, on es documenta també el seu ús en època romana.⁵⁰

Camins a l'època romana

A nivell bibliogràfic alguns autors parlen de la via pirinenca que surt del Coll d'Ares i uneix el Prepirineu i Lleida, passant per Ripoll, Berga, Tentellatge, Solsona, Ponts i Balaguer.⁴⁰ La seva naturalesa rectilínia seria, per exemple, una de les característiques de les vies romanes, el seu traçat preestablert. Aquesta possible via constitueix un eix transversal, a diferència de la xarxa medieval, que com hem vist comunica diversos pobles i localitats actuals i presenten, vistos en un mapa o en una fotografia aèria, una forma de xarxa o estrella.⁶

Aquesta via, considerada romana des del segle XVII, ofereix restes de ferm amb una certa continuïtat només entre Sant Pau de Segúries, al Ripollès, i la Vall de Bianya, a la Garrotxa, un total de 8,05 km.⁴¹ D'aquesta ruta també semblen clars els indicis des de l'altre cap d'aquest eix transversal, ja que de les vies romanes que des d'Ilerda, passant per la necròpoli i Sant Ruf, seguien el Segre en direcció al Pirineu, al segle XVIII encara n'hi ha restes.

El pas d'una via romana pel Solsonès queda documentat per la presència del Fortí Romà de Tentellatge a Navès, datat en els segles II-I aC ⁴² sobre mateix de la carretera de Solsona-Berga (C-149), dominant el lloc des d'on parteixen les rutes secundàries en direcció nord cap a la Vall d'Ora i en direcció sud cap a Cardona amb el camí vell de la Seu a Cardona, documentat al segle IX i anomenat també camí de la sal, que deixem per a un altre estudi futur. Alguns autors parlen de vies romanes aprofitades posteriorment com a carrerades, i posen l'exemple d'una via pecuària propera a Cardona en direcció SO, quan creiem que deuria ser al revés, ja que els romans utilitzaven les vies tradicionals antigues ramaderes per finalitats militars.

S'ha demostrat que algunes vegades camí ramader i via romana coincideixen, tot i que la finalitat és molt diferent. El fet que els camins ramaders siguin sovint de cresta o carena ha fet que fossin aprofitats pels romans amb finalitat militars, "una via militar, almenys construïda per homes que temen el perill de les emboscades i sotgen el possible enemic. Un camí de carena o a mitja vessant, com la majoria de les rutes romanes, bastides en funció de la seguretat, allunyades dels congostos i dels fons de les conques o valls".¹⁸

La importància militar per als romans d'eixos viaris que els permetessin la penetració segura cap a l'interior del territori abona la hipòtesi que utilitzessin vies ramaderes antigues, les quals comunicaven per camins alts la depressió central i el Prepirineu i Pirineu. Tenim a l'Urgell l'exemple de la torre romana de Castell Lliuró, a Castellnou d'Ossó, molt a prop del camí ramader, que passava per les Quadres de Puigverd. Igualment veiem poblament romà vora el segment de camí ramader que hi ha entre Guissona i Tàrraga, amb els jaciments de la Pleta de Queralt (Segarra) i la necròpoli amb columbari de Riudovelles (Segarra).

Els materials romans d'època republicana i alt-imperial que es troben al Camp dels Moros de la Codina (Pinell-Solsonès), al costat d'una d'aquestes vies, semblen confirmar l'ús militar romà d'aquests camins. Creiem, a manera d'hipòtesi, que les restes descobertes del castell anomenat de Miralls dels segles XII-XIII-XIV, reaprofitava una estructura anterior romana, possiblement un fortí. Les restes romanes localitzades a l'oest de la comarca del Solsonès es distribueixen, sobretot, al llarg de la via antiga que porta a Sanaüja. Aquest testimoni arqueològic deixa clara, de moment, a l'espera de noves excavacions i resultats, la utilització prioritària d'aquesta ruta a l'època romana. Jaciments com el de la Codina i Castellvell confirmen aquesta teoria.

Aquests camins que en un primer moment degueren ser d'ús militar estratègic, amb l'avenç de la romanització acaben essent camins també per al comerç. Així veiem, per exemple, com la Terra sigil·lada d'Abella (Solsonès) segueix aquest mateix camí per a la seva distribució. Se'n troba a Sant Iscle I (Pinell) ⁴⁸ i a la vila de la Jove, a Vilanova de l'Aguda (La Noguera) ⁴⁹. En el supòsit, doncs, que haguéssim de fer una jerarquització dels camins en aquesta zona, podríem dir que en terres a l'oest de l'actual Solsonès els jaciments romans semblen seguir el camí ral i ramader que porta avui a Sanaüja.

Un altre dels camins que hem tingut oportunitat d'estudiar com el de Biosca, no presenta tanta evidència arqueològica, tot i que el senyor Josep Jounou, de la casa Xuriguera, afeccionat a la història i a les antiguitats, va fer la troballa al lloc concret del Reguer del Guit, al mig del camí ral i ramader, de sis monedes romanes (emperadors Honori, Teodosi i Gracià), catalogades en el seu dia pel senyor Guerrero, de la Diputació de Lleida.

4.- CONCLUSIONS

Al llarg del nostre article hem volgut donar el protagonisme principal als camins ramaders. "Les vies ramaderes són rutes estranyes [...] fugen deliberadament de les valls. Són, gairebé sempre, camins alterosos, de carena".¹⁸ Els camins ramaders solen ser camins alts, de carena o de falda de muntanya que segueixen les capçaleres fluvials, fugint de les valls. Molt sovint són camins que separen conques fluvials. A les zones baixes són camins que perden unitat, es ramifiquen radialment i solen tenir un caràcter interfluvial.

Aquests camins, creiem, reculen, en alguns casos, fins a l'època del bronze. L'home, al llarg de la història, els ha utilitzat amb finalitats diverses. De vegades els usos són militars, ja que són vies a través de les quals es poden travessar grans extensions de territori fugint de les valls i depressions, aptes per a les emboscades. Així en època antiga la presència de torres romanes i ceràmica republicana abona la hipòtesi de l'ús d'aquests camins per penetrar en les zones interiors del territori. Totes aquestes vies romanes eren camins secundaris que unien les vies principals amb els principals ports i l'interior del país. En època romana els senders trepitjats per les tropes són anomenats callissos.⁵¹ Aquest mateix nom denomina també en època romana els camins de muntanya per al bestiar transhumant.⁵² El valor militar d'alguna d'aquestes vies veiem que es manté al llarg de la història.

Destacarem per la relació amb el nostre treball el projecte d'una carretera de tercer ordre, que el 1849 és declarada de primer ordre o preferent. Es tracta del projecte d'execució d'un anomenat camí transversal, que aniria de Tarragona a Girona, per l'interior de Catalunya. Els trams de Montblanc a Tàrraga i de Tàrraga a Biosca per Guissona estaven inclosos en aquest projecte (Urgell 1993). La necessitat de desplaçar tropes durant els esdeveniments bèl·lics del segle XIX, destacant-se les guerres carlines, van fer pensar en la necessitat de traçar un eix d'aquest tipus.

Un altre exemple el veiem a partir de les paraules de F. de Zamora, quan diu: "Desde Solsona a buscar la carretera de Madrid, se ha proyectado un camino que es en substancia el que han solido traer los ejércitos franceses cuando han entrado en Cataluña. Ha de empezar en Solsona, bajando por orillas del río Negro a Torà e Igualada, ya sea por Pinós, ya sea por Ardévol. Desde Solsona ha de subir por el Puerto del Conde a la Seu, y después a Puigcerdá." Aquest camí al qual volen donar una finalitat bàsicament militar, és el que

fins fa pocs anys encara s'utilitzava com a camí ramader i, segurament, en època romana per connectar tots aquests territoris amb Prats de Rei (*Sigarra*).

Altres vegades han estat utilitzats com a camins ramaders per al trasllat dels ramats de bous i cabres cap a les pastures estacionals, fugint de les zones baixes, més aptes per a l'agricultura. És per aquesta raó que prop d'aquestes vies s'han establert tradicionalment les fires de camp, ramaderes (de mules, rucs i bestiar de llana) i agrícoles.

També s'han usat amb fins econòmics, com a rutes de comerç en època iberoromana, ja sia per comercialitzar el ferro ibèric del Camp dels Moros de la Codina, (Pinell-Solsonès) a través d'una ruta transversal, els jaciments miners de l'alta Garrotxa i del Ripollès a través de la via romana del Capsacosta, la mateixa sal de Cardona, el ferro i la plata que comenta Gel·li ⁵³, ja sia la ceràmica romana (forns d'Abella-Solsonès), entre altres productes, a través dels *actus* romans, camins que permetien el pas només d'una sola bèstia de càrrega.

Amb els mateixos fins comercials tenim els camins de bast o ferradura, en època medieval i moderna, per al trànsit de mercaderies entre ciutats i pobles. No serà fins al segle XVIII-XIX que començaran a estendre's els camins carreters per planes i depressions. Els camins de bast, per les seves característiques pròpies, han preferit normalment les crestes de les serres.

Hem estudiat aquest tipus de camins amb l'objectiu de justificar la seva antiguitat en molts casos i afegir noves dades que consolidin la hipòtesi de l'existència d'eixos transversals en època ibèrica i romana. Molts historiadors no acaben d'acceptar l'existència d'aquests eixos, sobretot pel que fa a l'eix que des d'Empúries explicaria la difusió comercial cap a terres interiors, eix que no deuria aparèixer fins a l'alta edat medieval, quan decau el comerç marítim.

En època ibèrica ens sembla constatar a la zona estudiada un model de poblament d'esquema linial assimilat a les vies ramaderes i a les valls dels rius (Llobregós, Sió, Ondara, Corb). Ja s'ha constatat altres vegades el fet de trobar-se un patró de poblament linial seguint vies ramaderes i zones mineres, sobretot pel que fa als models de les àrees ibèriques perifèriques o zones interiors ⁴⁷. El poblament ibèric, a més a més de caracteritzar-se per una jerarquització dels assentaments, per la seva interdependència i per la seva diferenciació funcional, es defineix també pel control de les vies de comunicació entre la costa i la muntanya.

Algun autor parla de la importància de l'interior de Catalunya en el comerç emporità a partir del segle VI aC. La metal·lúrgia del Prepirineu, la sal de Cardona, els cereals de l'Urgell van poder crear unes línies comercials sudoest-nordest, que podien incloure també els camins de pastors ⁵⁵. Les ceràmiques grises d'importació d'Ivorra ⁵⁶, 500-400 aC? i la distribució de la ceràmica grisa estampillada poden explicar-se per aquests eixos transversals,

així com la presència de vasos etruscs a Catalunya als jaciments de Ruscino, Poblat del Turó de can Tacó, Els Prats de Rei, Sant Miquel de Sorba i Guissona⁵⁷. El comerç proto-colonial que irradiava d'Empúries i el Baix Ebre podia utilitzar aquest tipus de rutes com a complement de les vies fluvials.

Les fases preibèrica i ibèrica antiga semblen demostrar la mateixa pauta en relació a les vies de comunicació, però és clar que l'existència d'aquestes vies ha de ser anterior, fins i tot, al desenvolupament de la cultura ibèrica. Per això no s'ha de deduir de tot plegat una relació directa del món ibèric amb la transhumància. Caldrà aprofundir en la investigació per saber en quin grau els ibers practicaven la transhumància.

En època romana la connexió entre tots aquests territoris s'ha de realitzar a partir de *Iesso* (Guissona) i *Sigarra* (els Prats de Rei?). Els indicis arqueològics semblen confirmar l'ús militar d'aquestes vies tradicionals a través de les torres i restes d'època republicana.

Sobre la jerarquització dels camins en època iberoromana no podem dir gran cosa pel que fa a la plana de Lleida, on els camins semblen estendre's sense obstacles. Sí que hem observat, en canvi, quan entrem a la zona prepirinenca, que la via important de penetració cap a aquests territoris segueix la gran cabanera que ve d'Oliola. Els jaciments ibèrics i romans s'acumulen a les seves vores fins a les proximitats de l'actual Solsona. Aquí els jaciments segueixen una desviació d'aquesta cabanera que va cap a Navès, Montmajor i Avià, per connectar amb les vies de transhumància que pugen pel Llobregat.⁵⁸

Notes

1. Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Catalunya*. Barcelona, 1973. Sobre els camins tradicionals de la comarca del Solsonès es pot consultar, a més a més de la bibliografia exposada en aquest article, les següents obres: Cardona, J.: *Fets i gent de la baronia d'Ogern i la Salsa*. 2000 (en premsa); Llorens i Solè, A.: *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*. Lleida, 1987; Lladonosa i Pujol, Josep: *Història de Lleida*, volum IV. Lleida, 1991; Vilà i Grau, Ll.; i Coberó i Coberó, J.: *El Santuari de Nostra Senyora de Pinós*. Solsona, 1995; Bach, A.: *Olius. Un poble del Solsonès*. Museu i Arxiu Diocesà, 1980; Bach, A.: *Navès i l'antiga vall de Lord*. Gràf. Muval, 1962; Riu, M.: "Els camins medievals i els ponts de Vallonga i de les Cases de Posada". Dins *Cardener*, núm. 2. Institut d'Estudis Locals de Cardona, Cardona, 1985, pp. 69-87 (en aquest article hi ha unes extenses notes que compilen la bibliografia essencial i particular sobre el tema de camins).
2. Madoz, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, volum 14. 1849, p. 433. Entrada *Solsona*, 1845-50.
3. Aldomà, I.; i Pujadas, R.: *L'economia del Solsonès, aprofitament integrat dels recursos comarcals*. Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1987 (al final d'aquest llibre hi ha una bibliografia general sobre els estudis històrics de la comarca del Solsonès).
4. Pera i Isern, J.: "Iesso i Sigarra. Aproximació a la xarxa de comunicacions en època antiga d'aquests dos centres romans de la Catalunya central". Dins *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 1998.
5. Bolós, J.: "Aportacions al coneixement de les vies de comunicació". Dins *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Barcelona, 1991. En aquest estudi apareixen esmentades ja a la documentació medieval una sèrie de vies: *Strata publica que inde ducit ad Sanctam Mariam Celsoni* (1094, Durg 1121), *Via que ducit de Olius ad Celsonam* (1094, Durg 1111). Totes les referències a la *Strata cardonense* o de *Kardona*: 996 s SMSer; 1015, SMSer; 1019, SMSer; 977, SMSer; 899, Aurg 11; 907, Aurg 37; 922, Aurg 27.

6. Cases i Genover, J.: "Les vies de comunicació romanes al Pirineu Català Oriental". Dins *5è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. 1984, pp. 61-89.
 7. Bach, A.: *Masies del Solsonès*. Consell Comarcal del Solsonès, 1995.
 8. Vila, P.: *Fires de Camp*. 1930 (obra reeditada dins Visions Geogràfiques. Ed. Barcino, Barcelona, 1963).
 9. Bertran González, E.: "Notes sobre la fira de l'Empelt". *Arxiu Comarcal del Solsonès*, núm. 3, novembre de 1999. Aquest autor té en premsa un altre article titulat "La fira del Bancal, una fira que vingué de fora". Aquest article es publicarà a la revista *Oppidum*, revista cultural del Centre d'Estudis Lacetans de Solsona i de l'Arxiu Comarcal de Solsona.
 10. Aymamí i Domingo G.: *Camins antics, ... camins d'història*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
 11. Peran Torres, G.: "Los caminos de Cataluña en la primera mitad del siglo XVIII, una estructura viaria preindustrial". Tesis presentada para la obtención del Grado de Doctor. Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Moderna, 1985.
- La informació cartogràfica que utilitzem pertany als mapes de:
- Comte Darnius (títol referit a Oleguer de Dardena, baró de Montroig i Senyor de les Illes i de la Quadra de Pisalques, coronel de Cavalleria en els exèrcits de Carles III i Felip V) i Ambrosio Borsano: Quartel Mestre General e Ingeniero mayor del Real Ejército de Cataluña.
12. Bach, A.: "Hospitalets". Dins *Full Arxiprestal de Solsona-Morunys*, núm. 496. 24 d'octubre de 1999.
 13. Costa i Savoia, E.: *Viatges amb els pastors transhumants*. 1987, p. 74. Per a més informació sobre les vies pecuàries es pot veure: Martí, E.: *Estadística de la vías pecuarias de la Provincia de Lérida*. Lleida, 1916; Amades, J.: *Costumari Català*, volum V. Salvat Editors SA, Barcelona, 1984; Vilà i Valentí, J.: *La transhumància a Catalunya*. Dins *Món Rural a Catalunya*. Ed. Curial, Barcelona, 1973; Miquel Cura, en l'article "El Molí d'Espígol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn el món preromà" (*Lletània*, núm. 8, 1993), presenta tota una sèrie de bibliografia sobre el tema de la transhumància als Balcans i Grècia.
 14. Discutim la versió sense cap fonament de Jaume Clavé, apareguda a la revista *Celso* (Núm. 125, de 17 a 23 de setembre de 1999). Segons Clavé, el mot *piteu* fa referència a menhir, quan s'ha de posar en relació al pas d'aquest camí i no pas a cap element prehistòric, ja que cap diccionari etimològic no recull aquesta versió.
 15. Fitxa núm. 10 del municipi de Pinell de la *Carta Arqueològica del Solsonès* (1991), Arxiu d'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, Servei d'Arqueologia. Realitzada per Imma Estany, Gemma Garcia i Josep Pou.
 16. Torras, C. August: *Pirineu Català. Guia Itinerari (Comarca del Cardener)*. Tallers Gràfics Hostench, Barcelona, 1922.
 17. Riu, M.: "Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya". Dins *la Asambleu Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*. Martorell, 1950, pp. 150-160.
 18. Vila i Valentí, J.: "Homes i camins a la comarca d'Igualada". Separata de *Actas y Comunicaciones de la I Asambleu Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*. Martorell, 1950, p. 220.
 19. Altisent, A.: *Història de Poblet*. Abadia de Poblet, L'Espluga de Francolí, 1974, p. 66.
 20. Llobet, S.; i Vilà Valentí, J.: "La transhumància en Catalunya". *Extrait du Compte Rendu du XVIè Congrès International de Géographie*. Lisbonne, 1949, p. 37. En referència a la via pecuària que aprofita una via romana, vegeu la nota 20 de la p. 46 del mateix article.
 21. Arxiu de la Corona d'Aragó. Batllia general de Catalunya. CL. 7ª AB nº 37 f. 91 vº.
 22. Madoz, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, volum I. 1849, p. 131. Entrada **Barcelona**, Capitanía General de Cataluña, 1845-50.
 23. Pons i Serra, Lluís: *Notícia d'Agramunt*. Diputació de Lleida-Ajuntament d'Agramunt, col. Viles i Ciutats, núm. 9, Lleida, 1990, p. 104.
 24. Lara Peinado, F.: *Epigrafia romana de Lérida*. Instituto de Estudios Ilerdenses, Diputación de Lérida, 1973, p. 120.
 25. Duran i Sanpere, Antoni: *Llibre de Cervera*. F. Camps Calmete Editor. St. Eloi 2, Tàrraga, 1972, pp. 61-65.
 26. Cartulari de Poblet, edic. cit., passim 13, 20, 172, 198, 230 (Cita que apareix com a nota 1 a l'obra de Salvador Llobet i Juan Vilà i Valentí *La transhumància en Catalunya*).
 27. Al Solsonès se celebraven moltes fires al llarg de l'any: Fira de Cap d'Any (2 de gener), Fira del Bancal (28-29 de gener), Fira del primer dilluns de Quaresma, Fira de Sant Josep (19 de març) Fira de Pasqüetes, Fira de Sant Isidre (15 de maig), Fira de Sant Antoni (13 de juny), Fira de Sant Jaume (25 de juliol), Fira de Sant Bartomeu (24 d'agost), Fira

- de la Toregassa (20 de setembre), Fira de Sant Lluç o de l'Empelt (18 d'octubre), Fira de Sant Martí (11 de novembre), Fira de Santa Llúcia (13 de desembre).
28. Fité i Llevot, F.: "Vies i camins". Dins *Catalunya Romànica XVII: La Noguera*. 1994, p. 79. D'aquest autor es pot llegir també l'obra *Introducció a l'estudi dels camins medievals en la zona del Montsec (segles XI-XII)*.
 29. Vila, P.: *Visions geogràfiques de Catalunya*, volum 1. Editorial Barcino, Barcelona, 1962, pp. 161-165.
 30. Boleda, R.: *Verdú. Des dels Orígens fins a al fi del Règim Senyorial de Poblet*. Diputació de Lleida, Ajuntament de Verdú, col. Viles i Ciutats, núm. 19, 1994, p. 158.
 31. Novell i Bofarull, A.: *La Comarca del Solsonès fins al segle XII*. Consell Comarcal del Solsonès, 1993, p. 55.
 32. Urgèlia XI, 1992-93. Documents 56, 62, 30.
 33. El camí que uneix Berga i Sant Llorenç de Morunys és de gran valor militar, i n'apareixen molts detalls. Des de Sant Llorenç es pot seguir cap a la Seu d'Urgell per l'itinerari vist de la Coma, Coll de Port, Tuixent, Montellà per Josa i el coll de Tancalaporta. Després, el camí va cap a Fornells (Fornols del Cadí), coll de Fornols per la vall del riu La Bona, Banyeres i Orem (Adraem). Des d'Adraem, el camí puja cap al Coll de la Creu i baixa després cap a la Bastida d'Ortons.
 34. El camí de Solsona a Berga travessa al riera de Solsona pel Barranc de Pallarès, després passa per Goloxons, el pont de Rodamilans fins arribar a la Creu den Alsina. Des d'aquí segueix el mateix camí que va de Cardona a Berga. És un camí de bast.
 35. El camí d'Agramunt passa pel Pla de Setpins, Sant Climenç, Sellent, Sanatija, travessa el Llobregós, Guardiola i Castellblanch, després de travessar el Sió. És un camí de bast fins a Sanatija, i després és carreter.
El camí de Tiurana segueix el d'Agramunt fins al Pla de Setpins. Allí es desvia cap a Sentís i Tiurana. Camí de bast però amb facilitats per ser un bon camí carreter.
El camí de Pons és comú fins a Sant Climenç amb el d'Agramunt. Aquest es desvia cap a Jou, Santes Creus i Mas de Torras. Camí de bast tret de les proximitats de Solsona i Pons.
 36. El camí de Cervera a Solsona i Cardona passa per Sant Ramon, Faxan (Ferran), Castellfolliet de Riubregós, Enfesta, Calonge de Segarra i Pinós. Hi ha una variant que arranca de Torà i, per Fontanet i Nostra Senyora de Pinós, s'uneix al camí principal prop de Vallmanya. Després continua cap a Torre de Diu i Bergús i Cardona (des de Cardona va a Gargallà, Cassa del Obispo, Pagarola [Pagaroles], Carrià [Corrà], Sorbey, Codonyer, Castel Serà, Vià [Avià] i Berga). De Cardona a Berga ens trobem amb un camí bo, però intransitable per a l'artilleria.
 37. El camí de Pont del Espia travessa la ribera Salada, passa per Mirapol, Alinyà, riera de Perles fins al Segre pel pont d'Espia, on empalma amb el camí de la Seu d'Urgell. És un camí de bast molt dolent.
El camí de la Seu d'Urgell passa pel Pla de Riart, lo Cap del Pla, Font del Texo, Coll de Querol, Coma, coll de Port, Tuixent, molí de Fornols i Fornols. Per poder arribar fins a Adraent i la Bastida, cal superar el Collsacreu. Aquest camí és bàsicament carreter.
El camí de Bellver és comú amb el de la Seu fins al Cap del Pla. Des d'allí es dirigeix a Sant Llorenç de Morull, Gòsol, faldes del Cadí, coll de Tancalaporta, Pi i Bellver. Camí de bast, a punts molt dolent, però convertible en camí carreter.
 38. A criteri de G. Peran Torres el camí més important és el camí ral de Barcelona a Manresa, a Berga i a Cardona. Fins a Cardona és un camí carreter, atès que hi pot passar l'artilleria. Des de Cardona, el camí segueix cap a la Seu d'Urgell, passant per Clariana, Santa Susana i Ortoneda. Després arriba a Solsona, puja a la Collada de Clarà, passa per Seuró (Ceuro), Oserga (Ogem), Rattera i Oliana. Una variant d'aquest camí és la que va a sortir a Pont d'Espia. Aquest camí discorreria per la vall de Siglos (vall d'Alinyà), Alsinyà (Alinyà), coll i Vall de Llups (Llinars), baixaria cap a Montpol, i per la ribera saladada sortiria a la collada de Clarà, on empalmaria amb el camí principal.
Aquest camí figura com una de les grans rutes de penetració militar des de la costa fins al Pirineu oriental. Des de Martorell aniria a Calaf per Esparreguera, el Bruc, Casa Masana i Forn del Vidri. Després passaria per Figuereda, Hostal de la Regoldosa, Alsolanes, Prats de Rei i Calaf. Des d'Enfesta es desvia un camí cap a Torà de Riubregós, Biosca, Sanatija, Ribelles, Vilanova de l'Aguda, Pons i Tremp per Comiols.
 39. Arribant a l'estany de Lloberola (Biosca), el camí ral passa pel lloc anomenat el Clot dels Morts, on el 2 de maig de 1837, quan Solsona era en poder dels carlins, les forces liberals comandades pel coronel Antoni Niubó es veieren sorpreses per les forces carlines de Benet Tristany i Castells en una emboscada en aquest punt estratègic del camí. Després d'una batalla dura i cruenta, els cristians-liberals patiren una desfeta important, amb més de 400 morts i 600 ferits. Per a més informació, vegeu: Corberó i Corberó, Jaume: *Les Guerres Carlines a Torà i conca del Llobregós*. Torà, 1986, p. 59. També els dies 17 i 18 d'abril són derrotades per les forces de Meer les divisions carlines de Pérez Dávila i del Llag

de Copons, que s'havien emplaçat als llocs estratègics de Biosca i Xuriguera per a impedir el pas d'un comboi de socors, que Meer aconseguí introduir a Solsona. (ídem p. 92). Quan Meer va sortir de Guissona l'estiu de 1838 passa per Biosca i Perecamps fins arribar a Solsona.

40. Mayer, M.; i Rodà, I.: "El Pirineu en època romana. Alguns problemes pendents". Dins *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. 1990, pp. 227-235.
41. Busquets, C.; i Freixa, M.: "La via romana del Capsacosta (Sant Pau de Segúries, el Ripollès; la Vall de Bianya, la Garrotxa). Història d'un camí". Dins *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. 1998, pp. 183-191.
42. Tarradell, M.: "Un fortí romà a Tentellatge (Navès, Solsonès)". Dins *II Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*. 1978, pp. 245-250. La bibliografia sobre aquest monument es resumeix en la *Memòria del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya*, 1937; en el *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, de 1917 (p. 295); en la notícia de la *Guia excursionista* de Cèsar August Torras; en *El Cardener*, volum VIII. 1928, pp. 206-208; i en l'obra de Puig i Cadafalch *L'arquitectura a Catalunya*. 1934.
43. Per a més informació sobre els darrers treballs arqueològics realitzats pel Centre d'Estudis Lacetans realitzats al Solsonès, vegeu el *Bulletí del Centre d'Estudis Lacetans*, núm. 14. Solsona, octubre-desembre de 1999.
44. Garganté, M.; Oliva, J.; i Ros, J.: *Inventari del Patrimoni Arqueològic, Arquitectònic i Artístic de la Segarra*, volum 1. Municipi de Sanatja, Fundació Jordi Cases i Liebot, 1998.
45. Puche, J. M.; i Sorribes, E.: "La Necròpolis d'Almenara i el seu entorn: una revisió coronològico-cultural". Dins *Revista cultural de l'Urgell*, núm. 5. Urtx, 1993, pp. 21-31.
46. Bartlett, X.; Puche, J. M.; i Sorribes, E.: "La romanització a la vall del Llobregós: El cas de la vila de la Jove i del poblat del Tossal del Barcelonès". Dins *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. 1990, pp. 27-35.
47. Ruiz, Arturo; i Molinos, Manuel: *Los iberos, análisis arqueológico de un proceso histórico*. Grijalbo, Crítica-Arqueología, Barcelona, 1995, pp. 138-139.
48. Sobre el poblament romà al Solsonès, vegeu Cardona, R.; Pou, Josep; i Revilla, Víctor: "Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió". Dins *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 6. 1996.
49. Bartlett, X.; Puche, J. M.; i Sorribes, E.: *Op. cit.*
50. Duch i Mas, Joan: *Camins prehistòrics per la vall del riu Corb*. UNED, Palestra Universitària 2, Centre associat, Cervera, 1987.
51. Farell i Domingo, Joan: *Resum Històric folklore-llegendes-tradicions*. Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 1994.
52. Virgili: *Eneida*, 4, 404; Varró. R. 3, 17, 9; Livi, 22, 14, 8; Ciceró: *Clu.* 161. L'obra d'Enrique Melchior Gil *Vías romanas de la provincia de Córdoba* (Publicaciones Obra Social y Cultural Cajasur, Córdoba, 1995) conté una bona classificació de les vies romanes des del punt de vista jurídic-administratiu. També sobre les diverses possibilitats d'abordar l'estudi dels camins hi ha l'obra d'Elena Barrena Osoro *Historia de las Vías de comunicación en Gipuzkoa* (Gipuzkoako Foru Aldundia, 1991).
53. Gel·li, N.A. 2, 22-28.
54. Cura i Morera, M.: "Aportaciones al proceso de Iberización en el interior de Cataluña", *Empúries*, 38-40. Barcelona-Empúries, 1976-1978, pp. 331-343.
55. Junyent, Emili: "Problemática general de la iberización en la Catalunya interior". Dins *Ampurias*. 1978, pp. 38-40.
56. Ruiz Zapatero, Gonzalo: "El comercio protocolonial y los orígenes de la iberización: dos casos de estudio, el Bajo Aragón y la Cataluña interior". Dins *Kalathos*, 3-4, revista del SAET. Teruel, 1984, pp. 51-70.
57. Fernández i Redondo, Rufino: "Els lacetans. Interpretació a través de les fonts clàssiques, arqueològiques i numismàtiques. Estat de la qüestió". Dins *Estrat*, núm. 1. Igualada, 1989.
58. *L'Urgell. Aproximació a una anàlisi regional*. Caixa de Catalunya, col. Catalunya Comarcal. Barcelona, 1993.